

ΝΙΚΟΣ Χ. ΓΙΑΝΝΑΔΑΚΗΣ

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΕΠΙΜΕΝΙΔΟΥ;

Κατά τή γνώμη τοῦ Σέξτου τοῦ Ἐμπειρικοῦ (*Πρὸς μαθηματικούς* VII· 129 κ.έ.), ὁ Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος ἰσχυρίζεται πῶς τὸν θεῖον λόγον δι' ἀναπνοῆς σπάσαντες νοεροὶ γινόμεθα, καὶ ἐν μὲν ὕπνοις ληθαῖοι, κατὰ δὲ ἐγερσιν πάλιν ἐμφρονες. Αὐτὸν τὸν ὀπωσθήποτε παράδοξο ἰσχυρισμὸ ἐπιχειρεῖ ὁ Σέξτος νά τὸν ἐπεξηγήσει μὲ τοῦτα τὰ λόγια: ἐν γὰρ τοῖς ὕπνοις μυσάντων τῶν αἰσθητικῶν πόρων χωρίζεται τῆς πρὸς τὸ περιέχον συμφυΐας ὁ ἐν ἡμῖν νοῦς, μόνης τῆς κατὰ ἀναπνοὴν προσφύσεως σφισομένης οἶονεὶ τινος ῥίξης, χωρισθεῖς τε ἀποβάλλει ἢν πρότερον εἶχε μνημονικὴν δύναμιν· ἐν δὲ ἐγρηγόρσει πάλιν διὰ τῶν αἰσθητικῶν πόρων ὥσπερ διὰ τινων θυρίδων προκύψας καὶ τῷ περιέχοντι συμβαλὼν λογικὴν ἐνδύεται δύναμιν. ὄνπερ οὖν τρόπον οἱ ἄνθρωποι πλησιάζαντες τῷ πυρὶ κατ' ἁλλοίωσιν διάπυροι γίνονται, χωρισθέντες δὲ σβέννυνται, οὕτω καὶ ἡ ἐπιξενωθεῖσα τοῖς ἡμετέροις σώμασιν ἀπὸ τοῦ περιέχοντος μοῖρα κατὰ μὲν τὸν χωρισμὸν σχεδὸν ἄλογος γίνεται, κατὰ δὲ τὴν διὰ τῶν πλείστων πόρων σύμφυσιν ὁμοιοειδῆς τῷ ὄλῳ καθίσταται.

Ὅχι βέβαια μόνον κατὰ τὸν ὕπνον, ἀλλὰ καὶ ὅταν οἱ ἄνθρωποι δέν κοιμοῦνται ἐνδέχεται νά ἀποδειχθοῦν (μὲ τὰ ἔργα τους) ἀμέτοχοι τοῦ θεῖου λόγου. Ἦδη στὸ ἀπ. 1 (Diels - Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker* = DK22B1) ὁ Ἡράκλειτος προβαίνει σὲ αὐτὴ τὴ διάκριση, ὅταν λέγει: «γινομένων γὰρ πάντων κατὰ τὸν λόγον τόνδε ἀπείροισιν εἰκάσι [οἱ ἄνθρωποι], πειρώμενοι καὶ ἐπέων καὶ ἔργων τοιούτων, ὁκοίων ἐγὼ διηγέμαι κατὰ φύσιν διαιρέων ἕκαστον καὶ φράζων ὁκως ἔχει. Τούς δὲ ἄλλους ἀνθρώπους λανθάνει ὁκόσα ἐγερθέντες ποιοῦσιν, ὁκωσπερ ὁκόσα εὐδοντες ἐπιλανθάνονται». Ἡ ἀπόφανση αὐτὴ γιὰ τὴν ἄρρηκτη σχέση πού ἐπικρατεῖ μεταξὺ ὕπνου καὶ ἀπειρίας συνάγεται ἐμμέσως καὶ ἀπὸ τὰ DK22B55 καὶ 101α, ὅπου ἡ ὄραση καὶ ἡ ἀκοή (πού, κατὰ κανέναν τρόπο, δέν συνδέονται, ὡς αἰσθήσεις, μὲ τὴν κατάσταση τοῦ ὕπνου) σαφῶς ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο ὡς πρωταρχικῆς σημασίας προϋποθέσεις τῆς γνώσης.

Ὡστόσο, ἡ συνεξέταση τῶν παραπάνω χωρίων καὶ ἀποσπασμάτων, ἂν καί, ὅπως ὄλα τὰ φαινόμενα δείχνουν, προσφέρει κάποια ἀσφαλὴ βάση γιὰ μιά βέβαιη ἐρμηνεία, ἐντούτοις τὰ πράγματα περιπλέκονται ὅταν κανέναν λάβει ὑπ' ὄψη του ὀρισμένα ἄλλα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ *περὶ φύσεως* σύγγραμμα τοῦ Ἡρακλείτου. Γιὰ αὐτὸν τὸν λόγο, θά πρέπει τώρα νά προχωρήσουμε σὲ μίαν ἀπόπειρα ἐρμηνείας τῶν ἐν λόγῳ ἀποσπασμάτων, πού δέν θά εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπὸ μιά στοιχειώδη

«ἐκκαθάριση τοῦ ἐδάφους». Ἡ ἀπόπειρα αὐτή θά εἶναι σύντομη καί θά κατευθυνθεῖ πρὸς τὴν ἐρμηνεία τῶν DK22B21 καί 75 – πρὸς τὴν ἐρμηνεία δηλαδή τῶν ἀποσπασμάτων ἐκείνων πού τό περιεχόμενό τους ἔρχεται φαινομενικῶς σέ ἀντίθεση μέ ὅσα διισχυρίζεται ὁ Ἡράκλειτος στά DK22B1, 55 καί 101α, ἀφενός, καί μέ ὅσα συλλαμβάνει διαβάζοντάς τα ὁ Σέξτος, ἀφετέρου.

α. DK22B21 = Κλήμεντος *Στρωματεῖς* III, 21, 1 (II, σ. 205 St.) τί δέ; οὐχί καί Ἡράκλειτος θάνατον τὴν γένεσιν καλεῖ Πυθαγόρα τε καί τῶ ἐν Γοργία Σωκράτει ἐμφερῶς, ἐν οἷς φησι· *θάνατός ἐστιν ὀκόσα ἐγερχθέντες ὀρέομεν, ὀκόσα δὲ εὐδοντες ὑπαρ¹*;

Στά σωζόμενα ἀπό τό *περί φύσεως* σύγγραμμα τοῦ Ἡρακλείτου ἀποσπάσματα, πούθενά δέν γίνεται λόγος γιά τόν *δνειρον* ἢ τό *ὄναρ* – γεγονός τό ὅποιο δέν ἀφήνει περιθώρια νά τεκμηριωθεῖ σέ πραγματικά δεδομένα ἢ ὁποιαδήποτε ταύτιση τῆς καθ' ὑπνον «ὀράσεως» ἢ «ἐπινοίας» μέ τὴν ἀντίληψη τοῦ ἐν λόγῳ φιλοσόφου γιά τὴν *ἀλήθεια*. Ἀντίθετα, στά σωζόμενα ἀποσπάσματα εἶναι δυνατόν νά ἐπισημανθοῦν πολλές ἐνδείξεις πού ὀδηγοῦν στήν καθ' ὄλα βάσιμη παραδοχή ὅτι ἡ καθ' ὑπνον «ὄρασις» ἢ «ἐπίνοια» οὐδεμία σχέση ἔχει μέ αὐτό πού, κατά τόν Ἡράκλειτο, συνιστᾷ τὴν πρὸς τὴν *ἀλήθεια* ὁδὸ. Γιά παράδειγμα, στό DK22B1 ἡ γνώση τοῦ λόγου ἀποκτᾶται μέ τὴν ἀκοή (*καὶ πρόσθεν ἢ ἀκοῦσαι καὶ ἀκούσαντες τὸ πρῶτον*), στά DK22B19 καί 34 πάλι μέ τὴν ἀκοή οἱ ἄνθρωποι φθάνουν στή γνώση καί, ἀντί νά συμμορφωθοῦν σέ αὐτήν, ἀδυνατοῦν νά τὴν διακρίνουν (*ἀκοῦσαι οὐκ ἐπιστάμενοι οὐδ' εἰπεῖν καὶ ἀξύνετοι ἀκούσαντες κωφοῖσιν εἰκόασι· φάτις αὐτοῖσιν μαρτυρεῖ παρεόντας ἀπειναι*), στό DK22B72 οἱ ἄνθρωποι παρουσιάζονται νά συνομιλοῦν ἢ νά συναναστρέφονται μέ τόν λόγον, χωρὶς νά γίνεται καμία σύνδεση αὐτῶν τῶν συνομιλιῶν ἢ συναναστροφῶν μέ ὁποιαδήποτε καθ' ὑπνον κατάσταση (*ᾧ μάλιστα διηνεκῶς ὀμιλοῦσι λόγῳ <τῶ τὰ ὄλα διοικοῦντι>, τούτῳ διαφέρονται, καὶ οἷς καθ' ἡμέραν ἐγκυροῦσι, ταῦτα αὐτοῖς ξένα φαίνεται*) καί στά DK22B101 καί 108, ὅπου ὁ Ἡράκλειτος φαίνεται νά ἔχει μίαν «ἐξομολογητική» στάση, ἢ γνώση γενικά καί ὁ προσδιορισμός τῆς διαφορᾶς τοῦ σοφοῦ ἀπό τὰ πάντα κάθε ἄλλο παρὰ ἐν ὑπνώ ὑπονοεῖται ὅτι ἐπιτυγχάνονται (*ἐδιζησάμην ἐμεωυτὸν καὶ ὀκόσων λόγους ἤκουσα, οὐδείς ἀφικνεῖται ἐς τοῦτο, ὥστε γινώσκειν ὅτι σοφόν ἐστι πάντων κεχωρισμένον*).

Μέ ἀφετηρία τίς διαπιστώσεις αὐτές, καί μέ τὴν παραδοχή ὅτι ὁ Ἡράκλειτος χαρακτηρίζεται *σκοτεινός, μεγαλόφρων, ὑπερόπτης, αἰνικτῆς καὶ ὀχλοοῖδορος*, ἀλλά ποτέ *ἐναντιολόγος* (βλ. Διογένης Λαέρτιος IX, 1 κ.έ. καί Στράβων XIV 25 σ. 642), νομίζουμε πὼς ἡ ἐρμηνεία τοῦ DK22B21 θά πρέπει νά ἀναζητηθεῖ ὑπό τό φῶς τοῦ DK22B27 (*ἄνθρώπους μένει ἀποθανόντας ἄσσα οὐκ ἔλπονται οὐδέ δοκέουσιν*). Σέ αὐτό τό ἀπόσπασμα, μέ σημαντικὴ σαφήνεια, δηλώνεται πὼς κάποιες ἔσχατες ἀλήθειες περιμένουν τοὺς ἄνθρώπους πού πεθαίνουν – ἀλήθειες

1. Υἱοθετοῦμε τὴ γραφὴν *ὑπαρ* ἀντὶ τῆς γραφῆς *ὑπνος* τοῦ χφ τοῦ Κλήμεντος. Γιά τὴν σχετικὴ ἐπιχειρηματολογία βλ. M. Marcovich, *Heraclitus*, Merida – Venezuela, The Los Andes University Press, 1967, σ. 248.

ὅμως οἱ ὅποιες δέν καθορίζονται ρητά οὔτε εἶναι ὀπωσδήποτε ἀποσυνδεδεμένες ἀπό ὅ,τι ἡ συναναστροφή ὀρισμένων ἀνθρώπων, ἐν ζωῇ, μέ τόν θεῖον λόγον ἀποκαλύπτει. Ὁ ὕπνος λοιπόν τῶν εὐδόντων τοῦ DK22B21 μπορεῖ νά συσχετισθεῖ μέ τό ὕπαρ, τήν ἀληθινή δηλαδή πραγματικότητα, καί ὄχι μέ τό θναρ, μόνο ἄν προεκτείνουμε τήν ἀνάγνωση πού προτείνεται ἀπό τόν Κλήμεντα γιά τήν πρώτη φράση τοῦ ἀποσπάσματος DK22B21 (Ἡράκλειτος θάνατον τήν γένεσιν καλεῖ) – μέ ἄλλα λόγια, μόνο ἄν δεχθοῦμε πώς οἱ ἐγεροθέντες καί οἱ εὐδοντες ἀποτελοῦν μεταφορικές ἐκφράσεις γιά τήν ὑποδήλωση τῶν ζώντων καί τῶν νεκρῶν ἀντίστοιχα². Τό ὅτι τώρα αὐτά πού ἐν ζωῇ ὀρέομεν εἶναι θάνατος, πιστεύουμε πώς εὐκολά ἐξηγεῖται καί ἀπό τό πνεῦμα καί ἀπό τό γράμμα τῆς ὄλης διδασκαλίας τοῦ Ἡρακλείτου. Τό ὅτι δέ αὐτά πού ἐν θανάτῳ ὀρέομεν εἶναι ὕπαρ, ἀπορρέει εἰδικά ἀπό τήν περί ἀθανασίας τῆς ψυχῆς διδασκαλία τοῦ σοφοῦ τῆς Ἐφέσου, ὅπως αὐτή ὑπονοεῖται σέ αὐτό τοῦτο τό DK22B27, στό DK22B24, στό DK22B28, στό DK22B63, στό DK22B96 καί ὅπως αὐτή μαρτυρεῖται ἀπό τόν Ἀριστοτέλη (Περί ψυχῆς Α2.40 α. 24) καί ἀπό τόν Ἀέτιο (IV 7,2). Τέλος, γιά τόν μεταφορικό συσχετισμό τοῦ ὕπνου μέ τόν θάνατον, νομίζουμε ὅτι, στά ὄρια αὐτοῦ τοῦ σύντομου ὑπομνήματος, ἀρκεῖ ἡ ὑπόμνηση μόνον τῶν σχετικῶν χωρίων στόν Ὀμηρο καί τόν Ἡσίοδο (Ἰλιάς, Ξ 231 καί Θεογονία 756).

6. DK22B75 = Marcus Antoninus VI 42 τούς καθεύδοντας οἶμαι ὁ Ἡράκλειτος³ ἐργάτας εἶναι λέγει καί συνεργοῦς τῶν ἐν τῷ κόσμῳ γινομένων.

Σέ αὐτό τό ἀπόσπασμα, ἡ ἀντίφαση μέ τά DK22B1, 55 καί 101α εἶναι ἐπίσης φαινομενική, γιατί τίποτα δέν ἀποδεικνύει ὅτι ἐδῶ ὁ Ἡράκλειτος ἀναφέρεται στήν κατά λόγον πράξη τῶν ἀνθρώπων – ὅποτε καί οἱ καθεύδοντες θά ἦταν δυνατόν νά θεωρηθοῦν ὡς ἀναζητοῦντες ἢ κατέχοντες τήν ἀλήθεια. Ὁ ἴδιος ὁ Marcus Antoninus ἀποκλείει αὐτήν τήν ἐρμηνεία στό εἰσαγωγικό γιά τό DK22B75 σχόλιό του, ὅπου λέγει: «πάντες εἰς ἐν ἀποτελέσμα συνεργοῦμεν, οἱ μὲν εἰδότως καί παρακολουθητικῶς, οἱ δέ ἀνεπιστάτως... ἄλλος δέ κατ' ἄλλο συνεργεῖ». Ἀλλά καί ὁ Ἡράκλειτος, τοῦλάχιστον σέ τρία ἀποσπάσματα ἀπό τό περί φύσεως σύγγραμμά του, ἐμμέσως πλήν σαφῶς ὑποτιμᾷ τή «γνώση» πού ἀποκτᾶται κατὰ τύχην ἢ ἐν ὕπνῳ, θεωρώντας τήν ἀπατηλή καί μερική (DK22B47: «μή εἰκῆ περί τῶν μεγίστων συμβαλλόμεθα», DK22B73: «οὐ δεῖ ὡσπερ καθεύδοντας ποιεῖν καί λέγειν· καί γάρ καί τότε δοκοῦμεν ποιεῖν καί λέγειν», DK22B89: τοῖς ἐρηγορόσιν ἕνα καί κοινόν κόσμον εἶναι, τῶν δέ κοιμωμένων ἕκαστον εἰς ἴδιον ἀποστρέφεισθαι»). Ἐπομένως, αὐτή ἡ «γνώση» σέ τίποτε δέν ἔχει νά κάνει μέ τή διαρῦθμιση (διακόσμησις) καί τήν εὐτακτη κίνηση τῶν πάντων (ἀπτόμενον μέτρα καί ἀποσθεννύμενον μέτρα) – διαδικασίες πού ὑπόκεινται ἀπολύτως εἴτε στόν λόγον τοῦ DK22B1 (γινομένων γάρ πάντων κατὰ τὸν λόγον τόνδε) εἴτε στήν δίκη ἢ ἔριδα καί τό χρεῶν τοῦ DK22B80 (γινομένα πάντα κατ' ἔριν

2. Βλ. καί DK22B63, ὅπου ἡ ἐκφραση ἐγερεῖ γίνεσθαι ἰσοδυναμεῖ μέ τό ἐγείρεσθαι, πού σημαίνει ἐδῶ τή μετάδοση ἀπό τόν θάνατο στή ζωή.

3. «Der Austausch der Stoffe geht auch ohne unsern Willen nachts vor sich. So bleiben wir mit dem κόσμος in Verbindung. Freilich οἶμαι! Vgl. auch Reinhardt *Parmenides* S. 195 Anm». [Σχόλιο τοῦ Diels στό DK22B75].

καί χρεών), σέ ἀρχές δηλαδή πού, σύμφωνα μέ ὅλες τίς ἐνδείξεις, κατά τόν Ἡράκλειτο ὑπερβαίνουν καί, συνάμα, καθορίζουν τόν ἄνθρωπο. Τό μόνο πού ὁ ἄνθρωπος ἔχει τή δυνατότητα νά πράξει εἶναι νά «παρακολουθήσει» ὁ τι συνιστᾷ τόν συμπαντικό κανόνα, ἐγκαταλείποντας ὁ, τι συνιστᾷ τήν ἀπατηλή καί μερική «γνώση»: «διὸ δεῖ ἔπεσθαι τῷ <ξυνῶ, τουτέστι τῷ> κοινῷ· ξυνὸς γὰρ ὁ κοινός. τοῦ λόγου δ' ἐόντος ξυνοῦ ζώουσιν οἱ πολλοὶ ὡς ἰδίαν ἔχοντες φρόνησιν» (= DK22B2). Μιά παρόμοια σκέψη ἐμπεριέχεται καί στό DK22B89, ὅπου μάλιστα οἱ ἀποκλειόμενοι ἀπό τόν ἕνα καί κοινὸν κόσμον δέν εἶναι οὔτε οἱ ἀξύνετοι τοῦ DK22B1, οὔτε οἱ πολλοὶ τοῦ DK22B29, ἀλλά οἱ κοιμώμενοι: «τοῖς ἐγρηγοροῦσιν ἕνα καί κοινὸν κόσμον εἶναι, τῶν δὲ κοιμωμένων ἕκαστον εἰς ἴδιον ἀποστρέφεται».

Ἀπομένει νά διερευνηθεῖ τó μέ ποιὸν τρόπο θά ἦταν δυνατόν ὁ Ἡράκλειτος νά ἀποφανθεῖ πῶς οἱ *καθεύδοντες* συνεργοῦν στά *ἐν τῷ κόσμῳ γινόμενα* – μέ ἄλλα λόγια, τó ἂν εὔσταθεῖ τó εἰσαγωγικό σχόλιο πού διατυπώνει ὁ Marcus Antoninus. Νομίζουμε πῶς στά σωζόμενα ἀποσπάσματα ἀπό τó *περὶ φύσεως* σύγγραμμα τοῦ Ἡρακλείτου, καί εἰδικά σέ αὐτά ὅπου περιέχεται ἕνα τμήμα τῆς *περὶ τῶν ἐναντίων* διδασκαλίας του, μπορεῖ κανεὶς νά ἀναζητήσει τήν ἀπάντησή.

Κατ' ἀρχάς, θά πρέπει νά κάνουμε τή διαπίστωση ὅτι ὁ Ἡράκλειτος, στοὺς δύο πόλους τῶν διαφόρων ζευγῶν τῶν *ἐναντίων*, δέν τοποθετεῖ πάντα ἐνεργητικῶς ἀντίθετα στοιχεῖα (ὅπως εἶναι, λ.χ., τó *συνᾶδον* καί τó *διᾶδον*, *ἡμέρη* καί *εὐφρόνη*, *χειμών* καί *θέρος*, *κόρος* καί *λιμός*), ἀλλά καί παθητικά (ὅπως εἶναι, λ.χ., ὁ *πόλεμος* καί ἡ *εἰρήνη*, *ζῶν* καί *τεθνηκός*, *κάματος* καί *ἀνάπαυσις*). Σέ αὐτὴν τή δεύτερη κατηγορία συγκαταλέγεται καί τó ἀντιθετικό ζεῦγος *ἐγρηγορός* καί *καθεῦδον*, τó ὁποῖο ρητᾶ ἀναφέρεται στό DK22B88, ὅπου θεωρεῖται *ταῦτό*, μέ τήν Ἡρακλείτεια ἔννοια τῆς ὑποκείμενης σέ ὅλα τὰ *ἐναντία* «ἐνότητος». Ἡ ἀέναη μετάπτωση τοῦ καθενὸς ἀπό αὐτά τὰ στοιχεῖα στό ἀντίθετό του, τὰ καθιστᾷ ὅλα ἰσοτίμους συντελεστές τῆς *ἔλλογης* μεταβολῆς, στήν ὁποία ὑπόκεινται τὰ πάντα.

Ἡ, ἀπό ὅλα τὰ παραπάνω, ἀποδεδειγμένη ἐπιμονή τοῦ Ἡρακλείτου στήν ἀνωτερότητα τῆς *ἐν ἐγρηγόρσει* ἀποκτημένης ἀλήθειας γιά τὰ πάντα, καί ἡ συνταύτιση τῆς *ἐν ὑπνῷ* ἀποκτημένης ἀλήθειας μέ τήν ἐξ ὀρισμοῦ κατώτερη *ἰδίαν φρόνησιν*, εἶναι δυνατόν νά κατανοηθοῦν καλύτερα ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη ὅτι ὁ σοφός τῆς Ἐφέσου – αὐτός ὁ «gewaltigste der griechischen Weisen»⁴ – εἶχε τή συνήθεια νά στρέφεται ἐναντίον ἐκείνων πού γνώριζαν νά λένε *ψεύδεα πολλὰ ἐτύμοισιν ὁμοῖα* (Ἡσιόδου *Θεο-*

4. Hofmannsthal, *Gesammelte Werke*, 1934, vol. III, part III, σ. 149.

γονία 27) και νά τούς επιτιμᾷ είτε για κάποιον συγκεκριμένο λόγο είτε άορίστως⁵. Ὡστόσο, στά σωζόμενα άποσπάσματα από τό *περί φύσεως* σύγγραμμα του Ἡρακλείτου, υπάρχουν και επιτιμήσεις οι όποιες δέν στρέφονται έναντίον συγκεκριμένων εκπροσώπων τής ποιητικής ή τής φιλοσοφικής παράδοσης, αλλά πού είναι διατυπωμένες γενικώς και άορίστως για κάποιους, θά λέγαμε, μή κοινωνούς του λόγου⁶. Σέ αυτές τίς διατυπωμένες γενικώς και άορίστως επιτιμήσεις – οι όποιες, πολλές φορές, είναι λανθάνουσες – είναι κάποτε δυνατόν νά διακρίνει κανείς ποιό είναι τό πρόσωπο έναντίον του όποιου στρέφονται, κατά πάσαν πιθανότητα. Ἡ διαπίστωση αυτή ισχύει και για τήν ομάδα εκείνη των φθεγμάτων του Ἡρακλείτου όπου επιτιμᾶται ή *έν ὕπνῳ* άποκτημένη για τά πάντα ἀλήθεια.

Ὁ πιθανότερος, λοιπόν, «παραλήπτης» τών επιτιμήσεων πού περιέχονται σέ αυτήν τήν τελευταία ομάδα τών φθεγμάτων του Ἡρακλείτου είναι, κατά τή γνώμη μας, ό Ἐπιμενίδης ό Κρής. Ἡ γνώμη αυτή θεμελιώνεται σέ πέντε λόγους: 1. Στό ότι ή *άκμή* του Ἡρακλείτου τοποθετεῖται γύρω στά 500 π.Χ. – γεγονός πού επιτρέπει νά υποθέσουμε δάσιμα πώς ό Ἐπιμενίδης ήταν γνωστός σέ αυτόν από τή μεγάλη φήμη πού απέκτησε μέ τόν «καθαρό» τών Ἀθηνών από τό *κυλώνειον ἄγος*, είτε αυτός έγινε στά 596 - 593 π.Χ., όπως μαρτυρεῖ ό Διογένης Λαέρτιος (I, 110), είτε *δέκα ἔτη πρὸ τῶν Περσικῶν*, όπως αναφέρει ό Πλάτων (*Νόμοι* I, 642D)⁷. 2. Στό ότι ό Ἐπιμενίδης, σύμφωνα μέ μαρτυρία του Μάξιμου Τύριου, «...ἦν δεινός τά θεῖα... Ταῦτα οὐ μαθὼν, ἀλλ' ὕπνον αὐτῷ διηγείτο *μακρόν* καί *ὄνειρον* διδάσκαλον» (c. 38 = σ. 439, 14 Habein = c. 22, σ. 224 Dan.). 3. Στό ότι ό δεύτερος κατά σειράν «παραλήπτης» αὐτῶν τών επιτιμήσεων, δηλαδή ό Ἡσίοδος, αποκλείεται, διότι στήν μέν *Θεογονία* ό ίδιος αποκάλυπτει ότι τόν δίδαξαν οι Μούσες εκεί πού ἔδοσκε τά πρόδατα του στόν Ἐλικώνα, ἐνώ στό *Ἔργα καί Ἡμέραι* ἔχουμε μίαν τυπική επίκληση τών Μουσῶν – όπως δὴποτε ὅμως, και στίς δύο περιπτώσεις, ό Ἡσίοδος δέν διισχυρίζεται ρητά ότι απέκτησε κάποια από τίς γνώσεις του *έν ὕπνῳ*. 4. Στό ότι σέ δύο άλλα άποσπάσματα από τό *περί φύσεως* σύγγραμμα του Ἡρακλείτου, στό DK22B5 (*καθαίρονται δ' ἄλλῳ αἵματι μαινώμενοι οἷον εἴ τις εἰς πηλὸν ἐμβὰς πηλῷ ἀπονίζοιτο. μαινεσθαι δ' ἂν δοκοίη, εἴ τις αὐτὸν ἀνθρώπων ἐπιφράσαιτο οὕτω ποιέοντα. καὶ τοῖς ἀγάλμασι δὲ τουτέοισιν εὐχονται, ὅκοιον εἴ τις δόμοισι λεσχηνεύοιτο, οὐ τι γινώσκων θεοὺς οὐδ' ἥρωας οἵτινές εἰσι*) καί στό DK22B14 (*νυκτιπόλοις, μάγοις, δάκχοις, λήναις, μύσταις*: τούτοις ἀπειλεῖ τά μετὰ θάνατον [ό Ἡράκλειτος], τούτοις μαντεύεται τό πῦρ: *τά γὰρ νομιζόμενα κατ' ἀνθρώπους μυστήρια ἀνιερωστί μεινται*), ἔνυπάρχουν στοιχεία τά όποια εὔκολα ἀνακαλοῦν στή μνήμη κυρίαρχες στιγμές από τήν παραδιδόμενη δραστηριότητα του Ἐπιμενίδου⁸. 5. Στό ότι ό Ξενοφά-

5. Βλ. DK22B40, 42 καί 106.

6. Βλ. DK22B15, 17, 34, 51, 72, 104 καί 107.

7. Στό *A History of Greek Religion* (σ. 203) ό M. P. Nilsson γράφει: «Ὁ πιό φημισμένος από όλους τούς θαυματοποιούς, προφήτες και ἑξυλιστικούς ιερεῖς είναι ό Ἐπιμενίδης ό Κρής. Πρόκειται άσφαλώς για ιστορικό πρόσωπο, αλλά ό θρύλος ἔχει ὕφάνει τά δίκτυα γύρω του, και αυτό ἔχει δημιουργήσει ἀνεπίλυτα προβλήματα».

8. Σύμφωνα μέ τόν Διογένη τόν Λαέρτιο, ό Ἐπιμενίδης *ἐκάθηρεν* τήν Ἀθήνα θυσιάζοντας στους τοπικούς θεούς μαῦρα και λευκά πρόδατα, ἐνώ, κατ' ἄλλους, *ἐκάθηρεν* τήν πόλη θυσιάζοντας δύο *νεανίας*, τόν Κρατίνο και τόν Κτησίβιο (I, 110 κ.έ.). Σύμφωνα δέ μέ τόν Πausανία,

νης ὁ Κολοφώνιος, ὁ ὁποῖος ἦταν λίγο προγενέστερος τοῦ Ἡρακλείτου καί τοῦ ὁποῖου ἡ *πολυμαθίη* ἐπικρίνεται στό DK22B40, ἀσχολήθηκε μέ τόν Ἐπιμενίδη – γεγονός πού ὑποδηλώνεται στό DK21B20: «ὡς δὲ Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος ἀκηκοέναι φησί, *τέτταρα πρὸς τοῖς πενήτην καὶ ἑκατόν* (sc. ἔτη βιώναι Ἐπιμενίδην)».

ὁ Ἐπιμενίδης *πόλεις ἐκάθηρεν ἄλλας τε καὶ τὴν Ἀθηναίων* (I 14, 4) – γεγονός τό ὁποῖον, ἂν ἀληθεύει, θά εἶχε καταστήσει τὴ φήμη του ἀκόμα μεγαλύτερη, ὥστε νά ἐνισχύεται ἡ πιθανότητα νά τόν εἶχε ἀκουστά ὁ Ἡράκλειτος καί αὐτόν νά εἶχε κατά νοῦν στό DK22B5. Ὅσο γιά τόν πιθανό συχρητισμό τῶν *μάντεων* καί τῶν *κατ' ἀνθρώπους νομιζομένων μυστηρίων* τοῦ DK22B14 μέ τόν Ἐπιμενίδη, εἶναι δυνατόν νά παρατεθοῦν ἐδῶ οἱ μαρτυρίες τοῦ Διογένους Λαερτίου (I, 114: «*λέγουσι δέ τινες* ὅτι Κρήτες αὐτῷ θύουσιν ὡς θεῷ· φασὶ γάρ καὶ *προγνωστικώτατον* γεγονέναι. ἰδόντα γοῦν τὴν Μουνιχίαν παρ' Ἀθηναίους ἀγνοεῖν φάναι αὐτοὺς, ὅσων *κακῶν* αἴτιον ἔσται τοῦτο τὸ χωρίον αὐτοῖς· ἐπεὶ *κάν* τοῖς ὁδοῦσιν αὐτὸ διαφορῆσαι. ταῦτα ἔλεγεν τοσοῦτοις πρότερον χρόνοις. λέγεται δὲ ὡς καὶ πρῶτος αὐτὸν Αἰακὸν λέγοι καὶ Λακεδαιμονίους προείποι τὴν ὑπὸ Ἀρκάδων ἄλωσιν προσποιηθῆναί τε *πολλάκις ἀναβεδιωκέναι*»), τοῦ Πλάτωνος (*Νόμοι* I 642 D: «*τῆδε γὰρ ἴσως ἀκήκοας*, ὡς Ἐπιμενίδης γέγονεν ἀνὴρ θεῖος, ὃς ἦν ἡμῖν οἰκείος, ἐλθὼν δὲ πρὸ τῶν Περσικῶν δέκα ἔτεσιν πρότερον παρ' ἡμᾶς κατὰ τὴν τοῦ θεοῦ μαντείαν θυσίας τε ἐθύσατό τις, ἃς ὁ θεὸς ἀνεῖλεν, καὶ δὴ καὶ φοβουμένων τὸν Περσικὸν Ἀθηναίων στόλον εἶπεν, ὅτι *δέκα μὲν ἐτῶν οὐχ ἤξουσιν*, ὅταν δὲ ἐλθωσιν, ἀπαλλαγῆσονται πράξαντες οὐδέν ἂν ἠλπίζον παθόντες τε ἢ δρᾶσαντες πλείω *κακά*»), τῆς Σούδας («Ἐπιμενίδης Φαίστου ἢ Δωσιάδου ἢ Ἀγησάρχου υἱὸς καὶ μητρὸς Βλάστας, Κρής ἀπὸ Κνωσοῦ ἐποποιός... ἔγραψε δὲ πολλὰ ἐπικῶς καὶ καταλογάδην μυστήριά τινα καὶ καθαροὺς καὶ ἄλλα αἰνιγματώδη») καὶ τοῦ Πλουτάρχου (*Σόλων* 12: «οὕτω δὴ *μετάπεμπτος* αὐτοῖς [ἐνν. τοῖς Ἀθηναίοις] ἦκεν ἐκ Κρήτης Ἐπιμενίδης ὁ Φαίστιος, ὃν ἔδομον ἐν τοῖς σοφοῖς καταριθμοῦσιν ἐνιοι τῶν οὐ προσιεμένων τὸν Περίανδρον. ἐδόκει δὲ τις εἶναι θεοφιλῆς καὶ σοφὸς περὶ τὰ θεῖα, τὴν ἐνθουσιαστικὴν καὶ τελεστικὴν σοφίαν»).